

Paul Scheffer

*Alles doet mee aan
de werkelijkheid*

HERMAN WOLF 1893-1942

2013

DE BEZIGE BIJ

AMSTERDAM

Voor Ina Wolf

‘Ich liebe Den, dessen Seele übervoll ist,
so dass er sich selber vergisst,
und alle Dinge in ihm sind:
so werden alle Dinge sein Untergang.’

‘Hem heb ik lief wiens ziel overvol is,
zodat hij zichzelf vergeet
en alle dingen in hem zijn:
zo worden alle dingen zijn ondergang.’

FRIEDRICH NIETZSCHE

I

Vaders en zonen

1893-1918

TOT ERFENIS GEROEPEN

De Harmoniehof is een vergeten hoekje van Amsterdam dat zijn naam alle eer aandoet. Wanneer je uit de drukte van het Roelof Hartplein een nauwe zijstraat inslaat, lijkt het alsof de grote stad plotseling ver weg is. Nog een afslag verder openbaart zich een rechthoek van vroeg twintigste-eeuwse woningen die een plantsoen omsluiten. Er heerst een bijna onwerkelijke rust: een zacht klaterend fonteintje tussen het groen roept de sfeer op van een binnentuin. Veel van de huizen – uitgevoerd in rode baksteen – zijn met oeroude wingerd overgroeid. Alles ademt hof en harmonie, tot op de dag van vandaag.

Daar aan de Harmoniehof woonde mijn grootmoeder sinds 1922 op nummer 54 in het benedenhuis. We noemden haar oma Piet, wat een beetje vreemd was. Rie Wolf-De Weeger was namelijk tot in haar vingertoppen een dame. Haar bepoederde wangen roken zoetig, ze droeg steevast een keurig mantelpak in pasteltinten, luisterde eindeloos naar de *Zauberflöte* van Mozart en bezat een indrukwekkende verzameling handschoenen. Ook haar schoeisel was chic. Na haar dood werden onder haar bed wel vijftig paar schoenen aangetroffen, waarvan een flink aantal de verpakking nooit had verlaten.

Maar oma Piet was vooral een dame vanwege haar hoeden, of in de woorden van haar Duitse schoonvader Simon: ‘Rie ist überhaupt eine Hutschönheit.’ Hij bedoelde daarmee vrouwen die echt mooier werden door een hoed. Ze droeg vaak een voile die

het gezicht half bedekte, modieus en mysterieus ineen. Oma had het milde standsgevoel dat daarbij hoort. Zo kon ze, niet echt ironisch bedoeld, zeggen: 'Ik ben helemaal voor de arbeiders, als ik in de tram maar niet naast ze hoeft te zitten.'

Mijn broer en ik gingen elke vakantie minstens een week naar de Harmoniehof. Oma had duidelijke opvattingen over onze opvoeding. Zo raakten we op een dag tijdens een wandeling verzeild op de Wallen en voerde Rie ons zwijgend langs de ramen met schaars geklede vrouwen. De broeierige drukte en de sfeerverlichting maakten een uitgesproken gezellige indruk, we vonden het een geslaagd uitstapje. Maar thuisgekomen nam oma ons apart en sprak beladen woorden, waar we geen touw aan konden vastknopen: 'Dit is nu het leven met een grote L.'

De eerste bezoeken vonden plaats midden jaren vijftig en ik herinner me nog goed de twee kamers en suite op de benedenverdieping. De lichte achterkamer die grensde aan de tuin was het natuurlijke middelpunt van het huis. Daar was oma bij de ronde eettafel altijd in de weer met een theepot die verborgen zat onder een stolp van wol. Als ze een kopje inschonk, zag je dat ze het fijn vond om haar vrije hand in de warme holte van die theemuts te steken.

Hoe uitnodigend de achterkamer ook was, al vroeg werd mijn aandacht getrokken door de voorkamer, waar je vanaf de straat in kon kijken. Dat schemerige vertrek had iets van een museum, het leek alsof de tijd daar trager ging. Tegen de ene muur stond een schrijftafel met een portret erboven van een gekwelde persoon. Daarnaast een paars bankje, waar we zeker niet op mochten ravotten. Tegen de andere muur stond over de hele wand een zwarte kast propvol boeken, vaak gebonden delen met goud op snee. Die boekenzee reikte tot aan het plafond en dat was hoog, heel hoog. Verder stonden er nog wat stoelen en een tafeltje, allemaal met de kenmerkende buizen van Gispén.

Deze voorkamer was, zo hoorde ik veel later, het domein geweest van mijn vroeg gestorven grootvader Herman. Hij was ne-

genenveertig jaar geworden: dat leek me oud, maar, zo werd me verzekerd, dat was nog vrij jong, dat zou ik later wel merken. Die afwezige opa was omgeven door een waas van geheimzinnigheid: hij was filosoof en hij had een hele plank geleerde boeken volgeschreven. Herman bleek te hebben gecorrespondeerd met belangrijke schrijvers, zoals de gekwelde man die boven zijn bureau hing. Dat was de Duitse Nobelprijswinnaar Thomas Mann, die onder het portret in spijkerschrift een allervriendelijkste opdracht aan Herman Wolf had geschreven. Van Mann en van andere schrijvers, zoals Stefan Zweig en Arthur Schnitzler, trof ik gesigioneerde boeken aan toen ik als veertienjarige in de boekenkast begon rond te speuren.

Dat kleine universum oefende een geweldige aantrekkingskracht uit. Oma Piet had uit eerbied voor haar in 1942 gestorven man vrijwel niets veranderd in dit schrijvershol. Uit een hoek van het vertrek keek een borstbeeld van Herman je aan met dode ogen van gips. Het bureau, de boekenkasten, een Boeddhabeeld en een ingelijste spreuk van Goethe: alles stond en hing op zijn plaats en dat zou zo blijven tot haar dood in 1975. Tegelijk had oma Piet het eigenlijk nooit over haar Herman. Nu denk ik dat het gemis te groot was voor woorden. Ze was, zo maak ik op uit de foto's van vlak na de oorlog, een aantrekkelijke vrouw, maar heeft in de meer dan dertig jaar na zijn dood nooit naar een andere man omgekeken. En dat terwijl ze elke dag in vol ornaat ging wandelen door het Vondelpark.

Herman Wolf was mijn grootvader van moederskant. Zijn leven en werk in het Amsterdam van de jaren twintig en dertig waren verweven met een literaire generatie die het humanisme omarmde en tegelijk een diep pessimisme met zich meedroeg. Filosofisch gevormd door Schopenhauer en Nietzsche, maar ook getekend door de oorlog van '14-'18, stond deze generatie aan het begin van een eeuw die is omschreven als een tijdperk van uitersten. Wolf maakte de opkomst van totalitaire stromingen mee en probeerde daar een zachtmoedig humanisme tegenover te stellen.

Als ik mijn motieven om zijn verhaal te vertellen probeer te ordenen, dan begon het met de poging om dat geheimzinnige domein uit mijn jeugd te ontsluiten. Wie was Herman Wolf geweest, waar kwam hij vandaan en hoe kon het dat hij vanaf dat bureau aan de Harmoniehof in contact stond met beroemde schrijvers en denkers? Waarover gingen al die boeken die hij had geschreven? En hoe zat het met zijn joodse achtergrond, wat was hem overkomen in de oorlog? Ik wilde de familiegeschiedenis doorgronden en mijn eigen achtergrond beter leren begrijpen. Want het werd me in de loop der jaren steeds duidelijker dat zijn aanwezigheid me zeer heeft gevormd. De vader van mijn moeder heb ik nooit gekend, maar hij is me vaak tot voorbeeld gesteld en heeft zo toch zijn sporen nagelaten.

Na mijn eindexamen kreeg ik van mijn grootmoeder een exemplaar van Wolfs *Inleiding in de wijsbegeerte* uit 1931, vol met verbeteringen die de schrijver in de marge had gekrabbeld met het oog op een nieuwe druk. Ik ging filosofie studeren en kwam voldoende in aanraking met Duitse literatuur om de waarde te zien van de gesignde boeken die in de boekenkast bij mijn grootmoeder prijken. Toen Rie overleed, heb ik ze meegenomen met de gedachte dat ik er ooit iets mee ging doen. De ingelijste uitspraak van Goethe en het portret van Kant verhuisden mee; het borstbeeld werd daar later aan toegevoegd.

Ik heb lang rondgelopen met het idee om de geschiedenis van Herman Wolf op te tekenen. Bij eerdere gelegenheden heb ik over mijn grootvader geschreven. Dat leverde mooie reacties op van mensen die door hem waren geraakt. Zo schreef iemand: 'Deze bijzondere man heeft me mijn hele leven vergezeld, is niet weg te denken uit mijn ontwikkeling. Daarom beschouw ik hem als mijn geestelijke vader en mijn naasten horen mij vaak over hem vertellen.' En een ander liet me weten: 'Ik denk zelfs nog bijna dagelijks aan hem doordat hij zo'n belangrijke plaats in mijn vorming heeft gehad.' En zo waren er meer reacties die een verdere aanmoediging vormden om zijn levensverhaal te vertellen.

Tot erfenis geroepen: die ouderwetse frase vat goed een motief samen om deze geschiedenis vast te leggen. Het optekenen ervan vloeit voort uit een gevoel van verantwoordelijkheid: als ik het nu niet doe, doet niemand het meer. Het idee dat de doden van de levenden afhankelijk zijn, is me nadat ik het ergens tegenkwam altijd bijgebleven. Het is waar: als we de doden niet alleen begraven maar ook vergeten, dan zijn ze pas echt dood. Belangstelling voor het verleden is een manier, een niet-religieuze manier, om het verband tussen de levenden en de doden te onderhouden. De Nederlandse historicus Arie van Deursen zegt het op zijn eigen manier: ‘Geschiedenis gaat over liefde voor de medemens. Liefde houdt niet op bij de dood. Daarom moet aandacht voor het verleden blijven bestaan; niet omdat je er beter van wordt.’

Zulke gedachten waren Herman Wolf niet vreemd en in een gedicht van Henry Longfellow, ‘A Psalm of Life’ uit 1838, zag hij de kern ervan heel goed uitgebeeld. Als hij een beetje weemoedig was, dan kwamen als vanzelf de regels van Longfellow bovendrijven. Hij hield ervan om poëzie voor te dragen. Ik wil jullie dit gedicht niet onthouden, zei hij dan tegen zijn vrouw en kinderen en begon aan tafel – het was altijd aan tafel – te declameren. Een van de mooiste stukjes van dit door Goethe geïnspireerde gedicht vond hij: ‘Lives of great men all remind us / We can make our lives sublime, / And, departing, leave behind us / Footprints on the sands of time.’

De sporen die worden achtergelaten nodigen uit om het gesprek aan te knopen met de doden. Wanneer ik over de Harmoniehof in Amsterdam loop, wanneer ik in de boeken en brieven van Herman Wolf lees, dan weet ik dat het een voorrecht is om deel uit te maken van een doorlopende geschiedenis. We nemen dat te gemakkelijk als een vanzelfsprekendheid aan. De betekenis ervan wordt pas duidelijk wanneer we ons een voorstelling proberen te maken van een familiegeschiedenis die abrupt is afgebroken.

In *Die Verteidigung der Kindheit*, een roman van de Duitse schrijver Martin Walser, gaat het om de wanhopige poging om de draden met het verleden niet geheel te laten afbreken. Walser beschrijft de geschiedenis van Alfred Dorn. De cesuur in diens leven is de dertiende februari 1945, de dag van het zinloze bombardement op het stadscentrum van Dresden. In de vuurzee zijn ook de familiebezittingen vernietigd. Dorns leven wordt vanaf dat moment in beslag genomen door pogingen om te achterhalen wat verloren is gegaan. 'Geen enkel verlies maakt zo duidelijk wat verlies is als het verlies van het verleden. Misschien ontstaat zo eenzaamheid.'

Met de bevreemding die me vaker trof toen ik de afgelopen jaren het werk van Herman Wolf onderzocht en de sporen van zijn leven probeerde terug te vinden, voelde ik een zielsverwantschap. Dat heeft trouwens lang geduurd, want ook al had ik me omringd met de spullen uit zijn studeerkamer, toch begreep ik niet zoveel van zijn karakter en gedachtewereld. Het ontbrak me aan ervaring om zijn zwaarmoedigheid te peilen, ik waaide zelf te veel kanten uit om zijn zoektocht te begrijpen. Daarom ligt er wel twintig jaar tussen de eerste pogingen om me een beeld te vormen van zijn levenswerk en dit uiteindelijke levensverhaal.

De verwantschap drong zich onontkoombaar op toen ik over zijn persoonlijkheidsidee las. We moeten er volgens mijn grootvader naar streven conventies te doorbreken en in vrijheid het leven vorm te geven. Zijn ideaal is de mens die vanuit zijn eigen middelpunt alles naar zich toe trekt wat bijdraagt aan zijn verdieping en zich niet laat leiden door alles wat er om hem heen gebeurt. Dat is een nogal hooggestemd pleidooi voor autonomie, waarbij het er uiteindelijk om gaat op basis van eigen intuïtie een weg te vinden.

Daarbij hoort een grensoverschrijdend idee over de filosofie en literatuur, die hij wilde zien als 'levensmacht', een manier van denken die zich niet in een discipline laat opsluiten en een brede

kring van mensen raakt. Dat is des te meer nodig waar het volgens Wolf onmogelijk geworden is om ‘in de overstelpende massa der speciale onderzoeken de waarlijk essentiële problemen en de grote lijnen in de geschiedenis des geestes te onderkennen’. Het gaat bij hem – en velen van zijn generatie – altijd om de zoektocht naar een synthese. Dat blijkt ook uit zijn kritiek op het kunstenaarschap van zijn tijd: ‘De kunstenaar is thans de *halfslachtige* en niet meer de *gave* mens; hij is innerlijk te gebroken en te negatief dan dat hij waarlijk grote, monumentale kunst van onvergankelijk gehalte zou kunnen scheppen.’

Toen ik me gaandeweg realiseerde dat Herman Wolf zich door dat idee had laten leiden, was dat een schok van herkenning. Wat ik in zijn leven en werk terugvond was het romantische verlangen om grenzen te overschrijden en de onaangepastheid die daar het gevolg van is. Maar ook het zoeken naar een samenhang voorbij tegenstellingen en de verleiding van grote woorden die daarbij hoort. En ten slotte trof me zijn hang naar onthechting en alle halfhartige keuzen die daar het gevolg van zijn. Dat staat allemaal dicht, ongemakkelijk dicht bij mijn eigen ervaringen en opvattingen. Ik las in een brief van een van zijn vrienden dat mijn grootvader vaak genoeg mensen tegen de haren in had gestreken: ‘Er was iets in zijn gedrag, als student reeds, waardoor hij onbedoeld leermeesters kwetste, die later over zijn hogere sociale mogelijkheden zouden hebben te beslissen.’ Herman Wolf leek me geen handige man en alleen al daarom een dierbare man.

Hij probeerde te leven naar het idee van Goethe: ‘Wat een verschil bestaat er niet tussen wie zich van binnenuit wil ontwikkelen, en wie op de wereld invloed wil uitoefenen en haar voor dagelijks gebruik kennis wil bijbrengen!’ Het is natuurlijk moeilijk om werkelijk zo’n zelfstandigheid te verwerven. Want tegelijk kan worden gezegd dat Wolf een kind van zijn tijd was en opstond voor de meest uiteenlopende stromingen en gezichtspunten. Juist omdat hij zo rusteloos en receptief was, vormen zijn le-

ven en werk een bijzondere spiegel waarin de ideeën en ervaringen van zijn generatie kunnen worden opgevangen. Ik geloof dat de vragen waar Wolf en de zijnen mee worstelden grote betekenis hebben voor onze tijd, en dat is het andere motief dat me tot het schrijven van dit levensverhaal heeft aangezet.

Het was ook een schok van herkenning toen ik jaren geleden las wat Herman Wolf schreef in het fatale jaar 1933, kort na de machtsovername door Adolf Hitler: ‘Dat is de problematische, ja tragische situatie voor de Humanist in onze dagen: hij is er diep van overtuigd dat het geloof in de enige waarde van het Ras, het Volk, de Partij tot de meest gruwelijke schending van het zuivere en waarachtige menselijke leidt.’ Waarin ligt dan de tragische situatie voor de humanistische denker? ‘Hij kan deze overtuiging niet aan anderen in concrete vormen en symbolen verduidelijken; hij moet steeds weer zien hoe de anderen, die zich beroepen op het Bloed, het Ras, het Volk, de Kerk, de Partij, miljoenen aanhangers, volgelingen en gelovigen vinden en dat men hem be-ticht van slapheid en halfheid, omdat hij slechts in “vage begrippen” en “zwevende termen” vermag te spreken over de “potentiële eenheid” van het menselijke.’

Deze vraag is ook in onze tijd van grote betekenis. We zien opnieuw de botsing tussen openheid tegenover de wereld en koestering van eigenheid, we zien hoe samenlevingen verdeeld worden tussen zelfverkleerde wereldburgers en zogenaamde kleinburgers. De vraag die me al jaren bezighoudt is: moeten we concluderen dat de vereenzelviging met een volk enerzijds en een engagement met de mensheid anderzijds onverzoenlijk tegenover elkaar staan of is het mogelijk die tweespalt te overbruggen? We merken ook in deze tijd – in veel opzichten natuurlijk een andere tijd – dat het moeilijk is om een humanisme vorm te geven dat weerbaar is en het beroep op eigenheid overstijgt. Onder humanisme versta ik een pleidooi voor het algemeen menselijke tegenover de gedachte dat cultuurverschillen nooit overbrugd kunnen

worden. Over dat dilemma in de tijd van Herman Wolf en in onze tijd zal het hier gaan.

Achter die opmerkingen over de tragiek van het humanisme gaat een groot filosofisch en maatschappelijk vraagstuk schuil: laat de geschiedenis stap voor stap een verbetering zien of doemt hetzelfde kwaad in telkens nieuwe gestalte op? Is het geen onderschatting van de vooruitgang om telkens te herhalen dat het vernis van de beschaving heel dun is? Of is die vooruitgang vooral materieel van aard en moeten we vaststellen dat samenlevingen er in moreel opzicht niet beter op zijn geworden? Dat waren vragen die Herman Wolf een leven lang bezighielden. Hij probeerde, soms tegen beter weten in, over die tegenstellingen heen te reiken: 'De Humanist is pessimist noch optimist, hij is *idealist*, dat betekent dat hij tot die mensen behoort, die blijven streven naar het onbereikbare, voor wie de weg méér dan het doel is.'

Toch geloof ik dat de grondtoon van zijn denken – en van zijn tijd – eerder pessimistisch was. Zijn kijk op de wereld werd natuurlijk niet alleen door een filosofisch idee bepaald, maar was verweven met zijn karakter. Zelf zou hij de voorkeur hebben gegeven aan de term 'persoonlijkheid'. Mijn grootvader had een duidelijk melancholische inslag. Dat zat in de familie: ook zijn vader Simon was een zwaarmoedig mens. Herman had het vaak over de vier karaktertypes – cholericus, sanguinisch, flegmatisch en melancholisch – en dat hij duidelijk bij het laatste slag mensen hoorde. Die karaktertrek herkennen we in een vroege beschouwing van Herman Wolf over het leven van de dichter Hugo von Hofmannsthal: 'Want is ons dit leven in zijn gebrokenheid geen zinnebeeld geweest van eigen smarten en vertwijfelingen, van eigen leed en moedeloze verslagenheid?'

Wolfs werk is doordrongen van een dwingend inzicht: het humanisme is altijd ook een pessimisme. Daarbij werd hij geïnspireerd door de Duitse filosoof Arthur Schopenhauer (1788-1860), over wie hij als twintigjarige een grote beschouwing publiceerde.